

Köy Sosyolojisinin Daraltılmış Kapsamından, Tarım-Gıda-Köylülük İlişkilerine Yönelik Bazı Değerlendirmeler

Mehmet C. Ecevit*
Nadide Karkıner**
Atakan Büke***

Öz

Bu çalışmada vurgulanmak istenen düşünce, kapitalizmin hala ulusal ve uluslararası düzlemde içinde geri ilişkileri barındıran bir toplumsal formasyon olduğu ve bu kapsamda devletin önemli bir rol oynama zeminini koruduğu; kapitalist ilişkilerin ulusal ve uluslararası düzlemde sınıfsal açıdan 'geri'¹ ilişkileri koruyor olması nedeniyle iç çelişkilerini güçlü bir şekilde koruduğu ve bu durumun sınıf mücadelesinde yansıdığıdır.

Sermayenin egemenliğinin ve mülksüzleşme eğilimlerin arttığı uluslararası emperyalist / sömürgeci küresel yapıda, kırsal emek gücünün yarattığı değere el koyma imkânları genişlemiştir. Bu kapsamda ortaya çıkan değişimler, kapitalizmin

* Prof.Dr., Orta Doğu Teknik Üniversitesi

** Anadolu Üniversitesi Sosyoloji Bölümü Öğretim Üyesi

***Van 100. Yıl Üniversitesi Araştırma Görevlisi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyoloji Bölümü Doktora Öğrencisi

1 Geri kavramı, hem 'kapitalizm öncesi' ilişkileri, hem de kapitalizmin 'ideal' olarak kabullenilmiş temel özelliklerini içermeyen özelliklerin ulusal ve uluslararası kapitalist ilişkilerde varlığını sürdüren ve bu sistemin 'çelişkili' yeniden üretimini sağlayan ilişkiler olarak bu çalışmada ele alınmıştır.

gelişmiş ülke yapıları da dahil olmak üzere, süregelen geri özellikler temelinde gerçekleşmektedir. Tarımsal ilişkiler üzerinde kurulan egemenlik ve sömürü, ucuz emek ve emek gücünün 'değersizleştirilmesi' temelinde gerçekleştiriliyor olması, küresel alanda oluşan tüm niteliksel ve niceliksel değişikliklere rağmen, 1980 öncesi ve sonrası ilişkiler açısından ortak ve benzer bir yapı olma özelliğini koruyor olması bu çalışmanın vurgulamak istediği en temel somut ve kuramsal değerlendirmedir.

1980 sonrası gerçekleşen değişimi, önemli 'kalitatif' değişiklikler olarak ele alabiliriz; ancak, 1980 öncesi var olan, emperyalist ve sömürgeci yapının uluslararası sermaye ilişkilerine dayalı yapının sürekliliği nedeniyle 1980 sonrası yapının farklı bir yapıya, örneğin, ulus-ötesileşme, ulus-aşırılışma kapsamında kalitatif değişim neden olduğu ve küresel sermayenin varlığını sürdürme biçimini değiştirdiği tezine yönelik bu çalışmanın tereddütleri söz konusudur.

Köy Sosyolojisinin Daraltılmış Kapsamından, Tarım-Gıda-Köylülük İlişisine Yönelik Bazı Değerlendirmeler

I. Giriş: Kırsal Sosyolojisine Yönelik Bazı Değerlendirmeler²

Kırsal sosyolojisi, sosyal bilim disiplini içerisinde, sosyoloji disiplininin genel tarihsel gelişme dinamiklerinin etkisi altında kalarak gelişmiş³; Marksist yaklaşım, genel olarak geçiş ve dönüşüm sorunsalına odaklanırken, bu yaklaşımın dışında kalan yaklaşımlar daha çok değişime odaklanan bir kapsamı ele almışlardır.

Kırsal sosyoloji çalışmaları, kırdagözlenen değişimin kırsal toplumun tamamında bir dönüşüme neden olup olmasını kuramsal olarak sorunsallaştırmaktan ziyade, kırdagözlenen değişikliklerin sonuçlarına odaklanmıştır.⁴

Değişimin içinde barındırdığı geri ilişkiler, kapitalist toplumun geniş kapsamı içerisinde sorunsallaştırılmamıştır. Türkiye benzeri toplumların kırsal değişim

2 Bu çalışmada yapılan değerlendirmeler büyük ölçüde kuramsal içeriğe sahip ve genelleme seviyesi yüksek olan düşüncelerin belirli varsayımlar temelinde sunulmasıdır. Hem literatür hem de özgün bilgiler açısından önemli sınırlılıklar içermektedir; bu nedenle, geliştirilmeye ve eleştiriye açıktır. Analitik çözümlenmelerden ziyade, betimsel özellikleri baskın ve belirli bir düzeyde eklettik sayılabilecek genellemelere dayalı temel vurgular, hem toplumsal düşünce hem de kuramsal yaklaşımlar açısından daha detaylı analizlerle sorgulanmaya ihtiyaç gösterdiğinin bilincinde olarak, bu çalışma tartışma zeminini zenginleştirmeye yönelik bir çaba olarak düşünülmelidir.

3 Bu kapsamda, kırsal sosyolojinin, geniş anlamını modernite söylemi içinde bulduğu; disiplinin, post-modernite söyleminin 'açılımlarını' henüz güçlü bir biçimde içselleştirmediği belirtilebilir.

4 Güncel köy sosyoloji tartışmalarında, kırsal alanlara ilişkin farklı yapılanmalardan bahsetmek mümkündür: pazarların uluslararası düzlemdeki ekonomik yeniden yapılanması; demokratikleşme ve özelleştirmeler kapsamında sosyo-politik yeniden yapılanma; kentleşme ve göç (ulusal ve uluslararası) ilişkileri temelinde demografik yapılanma (Singelmann 1996).

özellikleri, hem varlığını sürdüren hem de çözülen bir değişim dinamiğini göstermesi bakımından ilginç bir yapıya sahiptir. Bunun anlaşılır olabilmesi için yapının direnen ve çözülen özelliklerinin incelenmesinde yarar vardır. Hem kırsal ilişkiler çözülmediği için, hem de içinde var olduğu geniş toplumsal ilişkiler bu yapıyı çözemediği için, her iki toplumsal ilişkide geri özelliklerin varlığı dikkate alınması gereken temel bir özellik olarak sorunsallaştırılmaya ihtiyaç duymaktadır. Bu durumda, kırsal ilişkilerde gözlenenlerin bir 'geçiş' dönemi olduğu sonucuna varmanın da çok açıklayıcı olmadığı; kırdaki süregelen ilişkilerin, neden ve hangi koşullarda çözülmeye direnç gösterdikleri sorunsallaştırılarak analiz edilmelidir.

1980 öncesi ve sonrası Türkiye tarımda gerçekleşen ilişkilerin, değişim mi, geçiş özellikleri mi, yoksa dönüşüm eğilimlerini mi yansıttığı, sınıfsal ilişkiler ve 'bağımlılık' sorunsalı kapsamında temel bir tartışma konusu olarak gündemde tutulmalıdır.

Köy sosyolojisi disiplininin Türkiye özelindeki gelişiminin, bu tür bir kuramsal ayrışmayı güçlü bir şekilde dikkate aldığı söylemek pek mümkün görünmemektedir.

Bu çerçevede, modernite söyleminin 'şemsiye' metodolojisi olan pozitivizmin, özellikle gelişmekte olan ülkelerdeki, aktarmacı, tekrarcı, taklitçi, vb. biçimlerde 'yetkin olmayan' kullanılışı, bilimsel çalışmalar üzerinde çok yönlü olumsuz etkiler yaratmıştır. Kırsal sosyolojisi pratiği, bu gelişimi Türkiye örneğinde güçlü bir şekilde yansıtan bir gelişme çizgisi izlemiş ve Marksist çalışmalar da bu eğilimlerden belirli bir şekilde etkilenmiştir.

Kırsal sosyolojisi çalışmalarının dikkat çeken bir başka özelliği, kalkınmadan ziyade gelişmeye odaklanılmasına rağmen, her iki kapsamda yapılan çözümlemelerin önemli sınırlılıklar içermesidir. Gelişme odaklı çözümlemeler, genel olarak, kapitalist oluşumu varsayarak, kapitalist dönüşümü sorunsallaştırmadan gelişmenin önündeki engelleri ele almış, bunların kapitalist dönüşüm açısından ne anlama geldiğini kapsamlı bir şekilde sorunsallaştırmamıştır. Kalkınma odaklı çalışmalar da, kapitalist dönüşüme odaklanmadan, dönüşüm sorunlarına yönelik çelişkileri içermeyen, mevcut ilişkilerin 'iyileştirilmesine' yönelik, onların devamlılığını sağlayan ve yeniden üreten düz çizgisel bir ilerleme anlayışının ötesine geçememiştir.

Bu kapsamda, kırsal sosyolojisi, kırsal kadını, kadının toplumdaki sınıfsal ve ataerkil temeldeki eşitsizliğini sorunsallaştıran feminist yaklaşımlar temelinde değil, toplumun her hangi bir bireyi olarak ele alan bir yaklaşımla incelediğinden,

çözümlemeler çoğu kez hem kırsal ilişkileri hem de kadınların bu ilişkiler içerisindeki konumlarını ortaya koymaktan uzak kalmıştır.

Sosyal sınıf analizi, Türkiye örneğinde, genel olarak kır sosyolojisinin temel analitik araçlarından biri olarak yaygın bir şekilde kullanılmamış; Marksist sınıf çözümlemeleri, çoğu kez kuramsal tartışmalar kapsamında gerçekleştirilmiştir.⁵ Sınıfsal çözümleme eksikliği, kırsal ilişkilerin, farklılaşma biçimlerinin incelenmesini de sınırlandırmıştır. Kırdaki izlenen çok yönlü ve zengin toplumsal değişiklikler ve farklılıklar, hem mevcut ilişkilerin varlığını sürdürmesi, hem de bu ilişkilerin çözülme biçimleri analize dahil edilmemiştir.

Kır sosyolojisinin 'geleneksel' kapsamı, kırsal ilişkileri, bir toplum kapsamında çözümlemekten ziyade, büyük ölçüde, topluluk (köy/köyler) düzeyinde ele almıştır.⁶ Topluluk odaklı çözümlemelerin, genel olarak toplum ve sistem düzeyinde ele alınmaması ve bunun sonucu olarak da kapitalist dönüşüm sorunsalı ile bütünleştirilmemesi, kırsal ilişkilerin anlaşılmasında önemli sınırlılıklar doğurmuştur.

Kır sosyolojisi, hem genel olarak, hem de gelişmekte olan ülkeler özelinde, kapitalist ilişkilerin ortaya çıkma, varlığını devam ettirme ve gelişme eğilimlerinin sorunsallaştırılmasına ihtiyaç gösteren bir içeriğe sahiptir. Bunun gelişmişlik sorunsalı açısından (azgelişmişlik, geri kalmışlık, gelişmekte olan, Üçüncü Dünya vb.) farklı yaklaşımlarla ele alınmasının, kır sosyolojisinin hem tarihsel hem de dönüşüm sosyolojisi açısından taşıdığı kuramsal önem yadsınamaz.

Kır sosyolojisi, sadece tarım, kır, köylülük ilişkilerini değil, aynı zamanda, gıda odaklı toplumsal ilişkileri (gıda sosyolojisini) kapsayan bir içeriğe sahiptir. Bu çerçevede, tarım-gıda sistem/rejimler temelinde, tarım-gıda ilişkilerinin birbirlerini tamamlayan bir bütünlükte gelişmekte olduklarını; bunun üretim, dolaşım ve tüketim alanlarında, bir meta zinciri şeklinde yapılanmalarının önemli sonuçlar doğurduğu izlenmektedir.⁷

Kıra yönelik yapılan çalışmaların önemli bir kısmı, sosyolojik çalışmalar olmaktan ziyade, iktisat, tarih, antropoloji, vb. disiplinler temelinde yapılmış; edebiyat, sanat ve hatta mimari alanlarına yönelik çalışmalar önemli olmakla birlikte, gerek sayı gerekse sürekliliklerinin olmaması nedeniyle, bu alt disiplinin gelişmesine katkıları sınırlı kalmıştır.

5 1970-1980'ler Türkiye Marksist kırsal tartışmasının temel kaynakları için bakınız: Boratav (1980), Seddon ve Margulies (1982); Erdost (1984); Aydın (1986a, 1986b).

6 Örneğin, bakınız: Türkdoğan (2006).

7 Tedarik sistemi kavramı temelinde bir çözümleme önerisi için bakınız: Fine vd. (1996). Tarım ve gıda ilişkilerinde üretim, dolaşım ve tüketim alanlarının bütünlüğünü ifade eden tarım-gıda sistemi kavramsallaştırılması için bakınız: Magdoff vd. (2000).

Kırsal sosyoloji disiplininin gelişmesinde, üniversite odaklı bilimsel çalışmalar, üniversitelerin ilgili fakülte ve bölümlerinde yapılan bilimsel uğraşlardan beslenmiş; bazı yaklaşımlar zaman zaman öne çıkmıştır.

Disiplinin üniversite dışındaki kurumsal gelişmesi büyük ölçüde, devlet yapılanması içerisinde olmuş; buna mesleki ve sivil toplum örgütlenmeleri eklenmiştir. Sivil toplum alanındaki çabalar, bazı iniş çıkışlarla birlikte önemlerini büyük ölçüde devam ettirmektedirler.

Türkiye’de sosyal bilimlerin disipliner gelişmesinin genel bir özelliği olarak, kırsal yönelik olarak yapılan çalışmaların önemli bir kısmının, bilimsel olmaktan ziyade, toplumsal ve siyasal düşünce odaklı gerçekleştirilmiş; bu çalışmaların ortaya çıkardığı çok zengin bilgiler, büyük ölçüde, bilimsel kuramlara dönüştürülmemiştir. Bu eksikliğin, disiplinin ortaya çıkışı ve gelişmesi açısından önemli olduğu söylenebilir.

Türkiye benzeri gelişmekte olan ülkelerde, toplumsal/siyasal düşüncenin hegemonik düşünce haline gelmesi ve bilginin üniversitelerde kuramsallaştırılmasının yeterli bir düzeyde yapılmaması, bilimsel bilgi ile entelektüel düşünce arasındaki ilişkinin bütünlüğünü büyük ölçüde sınırlandırmaktadır.

Milliyetçilik, din-İslam, Kemalizm-sosyal demokrasi, sol-Marksizm, liberalizm-kapitalizm, muhafazakârlık-geleneksellik, feminizm, vb. toplumsal / siyasal düşünce yaklaşımları içerisinde, Kemalizm, Marksizm, milliyetçilik, liberalizm-kapitalizm alanlarında bir odaklanmanın olduğu; diğer yaklaşımların köy sosyoloji tartışmalarında ikincil planda kaldığı söylenebilir.

Genel olarak ele alındığında, Cumhuriyet dönemi tartışmalarında, Marksist çözümlerden ziyade, modernite söyleminin ‘geleneksel’ çözümlerinin ağırlıklı olduğu; ‘eleştirel’ bakış açısına sahip çalışmalarda, tarıma yönelik analizlerin genel olarak üretim ilişkilerine ve özel olarak metalaşma ilişkilerine yoğunlaşmaktan ziyade, pazar ilişkilerine odaklanıldığı görülmektedir. Bu kapsamda, metalaşma eğilimleri ile geçimlik üretim arasındaki ilişkinin kuramsal bir çözümlenmesinin güçlü bir şekilde yapılmaması önemli bir sınırlayıcı etken olarak düşünülmelidir.

Toplumun kır-kent, tarım-gıda, geleneksel-modern, ileri-geri, gelişmiş-azgelişmiş, metalaşmış-metalaşmamış emek vb. Marksist olan ve olmayan ikilemlerinin ayrışmalarının, ilişkili oldukları kuram kapsamında kapitalist toplum bütünlüğü içerisinde ele alınmasının analitik ve kuramsal çözümler açısından önemli açılımlar sağlayacağı açıktır. Modernite söyleminin geleneksel okulları, bu kapsamı sınırlı bir şekilde kullanırken, toplumsal formasyon düzeyinde

yapılan neo-Marksist yaklaşımlar, analizlerini, özellikle sermayenin genel işleyiş mekanizmaları kapsamında yapmış;⁸ 1980'lerin başından itibaren bunu tarım-gıda ilişki ve bütünlüğüne odaklanarak kavramlaştırmışlardır. Ancak, genel olarak kapitalist ilişkilerin ve özel olarak da tarımsal ilişkilerin geriliğini kuramsal olarak sorunsallaştıran yaklaşımlar 1980 sonrası çalışmalarda önemli ölçüde terk edilmiştir.⁹ Bununla ilişkili olarak, üretim ilişkileri, kuramsal düzeyde tartışılmasına rağmen, özellikle Türkiye odaklı çalışmalarda, bu ilişkilerin somut çözümlenmeleri çok sınırlı düzeyde yapılmıştır. Bu eksiklik, 'değersizleştirme'¹⁰ tartışmalarının merkezi önemini ikincilleştirmiştir.

Türkiye tarım tartışmalarında tefeci-tüccar ilişkisi değişim ve dönüşüm sorunsalı açısından temel bir konu olmasına rağmen, gerek tefeciliğin yaygınlığı ve önemi, gerekse tüccarın ve ticaret sermayesinin tarımsal ilişkilerde oynadığı rol 'eleştirel' bir biçimde sorunsallaştırılarak ele alınmamıştır.

Ticaret sermayesinin ve tüccarın tarımsal ilişkilerde oynadığı etkin rolün incelenmesi, sermayenin geneli ile ticaret sermayesi arasındaki ilişkinin ne olduğu sorusuna bağlıdır. Geçiş döneminin özelliklerine sahip Türkiye benzeri ülkelerde, ticaret sermayesine 'özel' bir statü/güç ('artı-değere' kendi başına ve bağımsız olarak el koyma)¹¹ vermenin ne derece geçerli olduğu önemli bir kuramsal tartışmayı gerekli kılmasına rağmen, bu konu Türkiye literatüründe yeterince tartışma konusu haline getirilmemiştir.

8 Bu doğrultuda 1980 öncesi uluslararası literatürün kapsamlı bir değerlendirmesi için bakınız: Bernstein (1986); Aydın (1986a, 1986b); Shanin (1989); Ecevit (1999); Bernstein ve Byres (2001). 1980 sonrası tarım ve gıda bütünlüğü temelli analizlerin değerlendirmesi için bakınız: Buttel ve Goodman (1989); Buttel (2001); Ecevit (2006).

9 Tarım ve gıda bütünlüğüne odaklanan çalışmalar içerisinde öne çıkan gıda rejimi kavramsallaştırmasının (Friedmann ve McMichael, 1989; Friedmann, 2004; McMichael, 2004) bu doğrultuda bir eleştirisinin karşılaştırması için bakınız: Araghi (2003, 2006); Buke (2008).

10 Ucu emek kavramlaştırması, emek gücünün tüm yaşam koşullarını kapsayan bir değersizleştirme alanıdır. Emek gücünün metalaşmamış yapısını koruması; geçimlik üretimin varlığını devam ettirmesi; belirli dönemlerde sınırlı bir fonun oluşması dışında sürekli ve güvenilir bir sermaye birikimini oluşturma imkânını sağlamaması; nadir olarak ortaya çıkan fonların geciktirilmiş harcamaları bile karşılamaması; metalaşmamış emek gücünün büyük ölçüde daralan aile-hane emeğine dayalı sınırlandırılmış yapısı; emek gücünün büyük ölçüde toplumsal cinsiyet (ataerkil ve sınıfsal eşitsizlikler) temelli yapıda sürmesi; toprak mülkiyet yapısının kapitalist çiftçiler ve büyük toprak sahipleri lehine, KMÜ'leri aleyhine gelişmesi; yeniden üretim koşullarının (yaşam standardının) ulusal ve evrensel standartların altında gerçekleşmesi; kamusal kaynaklı sosyal refah yapısının (eğitim, kültür, sağlık, sosyal güvenlik, sigorta, konut, ulaşım, çevre, vb.) marjinalliği; emek gücü kapsamında ve ona bağlı sınıfsal ilişkiler temelinde siyasal örgütlenmenin sınırlılığı; toplumsal sözleşme koşullarının gelişmemiş olması, dolayısıyla evrensel insan haklarına dayalı, özgürlük ve eşitlik temelinde demokratik bir yapının gerçekleşmemiş olması, vb. sorunsalların süregelen yeniden üretim koşullarına bağlı olarak ele alınıp analiz edilmesinin yararlı olacağı düşünülmektedir. Tüm bu ilişkilerin, kapitalist üretim biçiminin ideal yapısından sapan geri ilişkiler olarak bu çalışmada ele alınmıştır.

11 Bu konuya ilişkin olarak bakınız: Boratav (1980).

Genel olarak tarımsal yapının 'gelişmesi', sınıfsal bir temelde ele alınmamış; sermaye ilişkileri tüccar-tefecî ilişkilerine indirgenmiş; toprak mülkiyeti büyük ölçüde betimsel bir temelde ele alınıp, sınıfsal açıdan sorunsallaştırılmamış; geniş kapsamında, yatırım kavramlaştırılmamış; tarımsal girdilerin, tarımsal alet ve makinelerin, sulamanın tarımda süregelen üretim ilişkilerinin analizinde oynadıkları rol büyük ölçüde ihmal edilmiş; bu faktörlerin büyük ölçüde metalaşmasına rağmen, bunun sermaye ilişkilerinin önemli bir parçası olduğu kavramlaştırılmamıştır. Bu kapsamda, tarımda sermaye ilişkilerinin gelişmesi, büyük ölçüde, devletin sorumluluğuna bırakılmış; devlet de bunu sermayenin üretimi örgütleme sorunsalı kapsamında değil, kamusal hizmet alanı olarak ele almıştır.

Cumhuriyet dönemi tarım tartışmalarında makineleşme önemli bir rol oynamış; ancak, bu tartışma büyük ölçüde traktöre indirgenmesi nedeniyle, teknoloji odaklı sermaye yatırımlarının geniş kapsamı (üretim ilişkileri) çoğu kez ihmal edilmiştir.

1960'ların ortalarından itibaren, makine, kimyasal girdiler ve toprak kazanımına (açmaya) yönelik tarımsal gelişme belirli bir doyumluğa ulaştıktan sonra, Türkiye tarımının verimliliğinin artırılması, çoğunlukla, emek gücünün, büyük ölçüde de kadın emeğinin 'değersizleştirilmesine' bağlı olarak gerçekleştirilmiştir. Buna ek olarak, ürün desenindeki değişikliklerin, genel olarak üretim süreci üzerindeki etkilerini, özel olarak emeğin farklılaşan konumunu dikkate alan çalışmalar sınırlı düzeyde gerçekleştirilmiştir.

Devletin kamusal sorumluluğuna terk edilen araştırma ve geliştirme (AR-GE) çalışmaları için gerekli olan yatırımlar hiçbir zaman tarımda önemli değişimleri ortaya çıkartacak bir boyutta gerçekleşmemiş; bu çalışmalarının büyük ölçüde tohum ve fidelerin iyileştirilmesi ile sınırlı kaldığı izlenmiştir.

Kırsal değişimin, emek gücünün 'değersizleştirilmesine' bağlı olduğu bir ortamda, toprak reformu tartışmalarından tarım-reformu arayışlarına geçmenin gerçekçi bir açılım olmadığı; bu nedenle bu politikalarının ciddi bir iyileşme sağlamadığı görülmüştür.

Yapılan çalışmalarda, büyük ölçüde ağırlık verilen konular aile, evlilik, akrabalık, komşuluk, kan davası, kız kaçırma, ekonomi (makineleşme, girdiler, kredi, tüccar-tefecî destekleme politikaları, kooperatifleşme, vb.), kültür, değerler (örf ve adetler, gelenek / görenek), tutuculuk / geleneksellik, çalışma hayatı, yerleşim biçimi, göç, konaklama, gençlik, işsizlik, mevsimlik işçilik, dayanışma, toprak sorunları, sınır kavgaları, muhtarlık seçimleri, devletten beklenenler, kırsal kalkınma, pazarlama, sağlık, eğitim, çalışma koşulları, barınak, ısınma, geçimlik üretim, beceri edinme,

kapalı ekonomi, ticarileşme, hane döngüsü, işletme büyüklüğü, verimlilik, kültürel birikim, kırsal turizm, toprak parçalanması, kadastro, vb. sınıfsal içeriğinden soyutlanarak, betimleyici bir yaklaşımın sınırları içerisinde incelenmiştir.

Bu ele alış tarzının, kırsal farklılaşmadan ziyade, kırı (köyü) daha çok homojen yapısı içinde ele aldığı; iktidar ilişkilerini siyasi içeriğinden ziyade, daha sınırlandırılmış ekonomik (işletme) ve idari temelde (muhtarlık) kavramlaştırdığı; egemen sınıflar (aşiret, şeyhlik, ağalık, toprak sahipliği, kapitalist çiftçilik, tüccar, tefeci, devlet, vb.) ağırlıklı bir çözümlemenin yapılmadığı; kırsal emeğin sınıfsal farklılaşmasına odaklanan bir çözümlemeye gidilmediği görülmektedir.

Yapılan çalışmaların kuramsal olmaktan ziyade, konuların eklektik ve betimsel çözümlemesine yönelik olduğu; bir yandan sosyolojik çözümlemeyi hane, aile, akrabalık, ev içi döngü, vb. ilişkilere ve demografik özelliklere ağırlık vererek yaparken, diğer taraftan ekonomik çözümlemeyi işletme bazına indirgeyerek, sınıf analizinden uzaklaşan ve toplumsal çözümlemenin değişme, geçiş ve dönüşüm ayrımında, büyük ölçüde değişime odaklanılırken, geçiş ve dönüşüm analizlerini ikincil plana iten bir yaklaşıma ağırlık verildiği söylenebilir.

Bu kapsamda, kırdaki kapitalist ilişkilerin ortaya çıkması, varlığını devam ettirmesi ve farklılaşmasına yönelik çalışmaların ihmal edilmesi önemli bir eksiklik olarak düşünülmelidir. Başka bir deyişle, Türkiye benzeri toplumlarda oluşan kapitalist ilişkiler ile kırdaki yaşanan değişim arasında toplumsal formasyon düzeyinde nasıl bir ilişkinin olduğu konusu, yani az gelişmişlik sorunsalının temel bir analiz unsuru olarak ele alınmaması dikkat çekici bir durumdur.

Tarımda örgütlenmenin, bir yandan ekonomiye indirgenmesi, bunun da büyük ölçüde, tarımsal girdiler ve pazarlama/kredi ilişkileri temelinde kooperatifleşmeye odaklanması nedeniyle, özellikle siyasal, sınıfsal ve toplumsal örgütlenme dinamiklerinin analizini sınırlandırmıştır.¹²

Aile/hane temelli bir çözümlemede, aile emeğinin geçimlik ve/veya meta özelliklerinin kapsamlı bir analizinin yapılmadığı; emeğin kırı (köy) içi ve dışında, köye yakın, köyden uzak mekânlarda, tarımsal olan ve olmayan, mevsimlik ve sürekli olan ve olmayan, toplumsal cinsiyet, vb. farklılaşma biçimlerinin sorunsallaştırılmadığı görülmektedir.

Kapitalist çiftçilik analizinin neredeyse hiç yapılmadığı, yapıldığında da ayırt edici özelliklerinin analiz edilmediği anlaşılmaktadır. Büyük toprak sahipliğinin

¹² Bu çerçevede, toplumsal farklılıkların siyasallaştırılmaması toplumsal ve siyasal düşüncenin oluşmasında önemli bir eksiklik olarak görülmelidir. Kıra yönelik siyasal oluşumların analizi, kitlesel, örgütlü bir yapıdan ziyade topluluk (seçimde oy verme) temelde ve kooperatifleşme kapsamında ele alınmış olması önemli bir sınırlılıktır.

varlığını devam ettirme ve çözülme biçimleri; orta köylülüğün gelişme/çözülme analizi; topraksız, az topraklı, yoksul, işsiz, gizli işsiz, vb. kategorilerin toplumsal konumları; küçük köylülüğün çözülme ve direnme eğilimleri / biçimleri, vb. ilişkiler, kırsal çözümlere sınırlı düzeyde dahil edilmiş; metalaşma eğilimleri yerine ticarileşme eğilimlerine daha fazla vurgu yapılmış; geçimlik yerine metalaşma eğilimlerine ağırlık verilmiş; küçük ve büyük işletme ayrımı neo-klasik iktisat çözümlerinin sınırları içinde ele alınmış; kırsal üretim önemli ölçüde meta ilişkilerine dahil olmasına rağmen, kırsal çalışma koşulları (ömeğin, emeğin örgütlenme biçimi, sınıfsal konumu, vb.) emek analizleri içinde incelenmemiş; kırsal yönelik teknolojik değişikliklere köylülerin kendilerini uyarlamaları, dışsal hegemonik (devletten ziyade, firma) ilişkiler tarafından gerçekleştirilmiş; toprak sahipliğine yönelik analizler, mülkiyet ilişkileri temelinde yapılmamış; kırsal özgü üretim ilişkileri (toprak, rant, üretim döngüsü, yeşerme dönemi, emek talebi, hava koşulları, doğal etmenler, verimlilik, teknoloji, vb.) kuramsal ve bütüncül bir temelde ele alınmamış olması, tarımsal ilişkilerin anlaşılmasını çok yönlü olumsuz etkilemiştir.

II. 1980 Öncesi ve Sonrası Değişikliklerin Ortak ve Farklılaşan Özellikleri

1980 sonrası değişikliklerin ana hatları ile neler olduğu ve yeni dünya düzeni, küreselleşme, küresel kapitalizm, küresel dünya, küresel kriz, vb. kavramsallaştırmaların ne anlama geldiği ve ne gibi sonuçlar yarattığı, genel olarak Türkiye toplumu ve özel olarak kırsal süregelen kapitalistleşme eğilimleri çerçevesinde kırsal sosyoloji açısından genel bir değerlendirmesi yapıldığında, hem kuramsal ve metodolojik olarak hem de yaşanan somut toplumsal gerçeklikler hakkında dikkate alınması gereken birçok genellemenin yapılmasının yararlı olacağı düşünülmektedir.

1980 öncesi ve sonrası şeklinde bir dönemleme yapmak gerekirse, bunun sadece farklılıkları içeren bir kapsamda değil, aynı zamanda ortaklıkları ve benzerlikleri de dahil eden bir çerçevede yapılması önemli bir metodolojik noktadır. Bu dönemin genel bir özelliği olarak, 1980 öncesi ve sonrası ilişkilerin, birçok 'kalitatif'¹³ değişikliğe rağmen, uluslararası sermaye kavramlaştırması ve/veya emperyalizm ve sömürge ilişkileri temelinde ele alınmasının geçerli olacağı düşünülmektedir.

13 1980 sonrası kalitatif değişiklikler iddiası tarım ve gıda ilişkileri açısından ifadesini 1990'ların başında küreselleşme tartışmaları ile paralel olarak gelişen Tarım ve Gıda Sosyolojisi / Tarım ve Gıdanın Ekonomi Politikası içerisinde bulmuştur. (Bonanno, 1989; Buttel ve Goodman, 1989; IJSAF, 1991; Buttel, 2001) Bu literatür içerisinde, 1990'lara damgasını vuran neoliberal dönüşümler kapitalist sistemin kalitatif olarak yeni bir aşamaya (ulusötesi kapitalizm) geçişi olarak sorunsallaştırılmış, tarım ve gıda ilişkilerinin bu yeni aşamanın özelliklerini ampirik olarak zengin bir şekilde yansıttığı iddia edilmiştir. (McMichael, 1991; Bonanno, 1991; Friedland, 1991, 1994; Llambi, 1993; Bonanno vd., 1994a; Bonanno vd. 1994b).

1980 sonrası ilişkilerin temel özellikleri yapısal boyutları ile ele alındığında, üretimin küçük ölçekli olduğu; yatırım mallarından ziyade tüketim mallarında yoğunlaşıldığı; hammadde ve yatırım mallarına bağımlı bir ithalat yapısına sahip olduğu; teknolojik gelişmenin ve rekabet yapısının sınırlı ve üretimin büyük ölçüde iç pazara yönelik olması nedeniyle ihracat gücünün zayıf; belirli dönemler hariç iç ticarete fiyatların tarım aleyhine ve dış ticarete de Türkiye aleyhine seyretmesi ve üretim kapasitesinin sınırlılığı nedeniyle büyüme potansiyeli düşük bir ekonomik yapıdan bahsetmek mümkün görünmektedir (Emre, 2003; Günaydın, 2003; Oral, 2006).

1973 yılında petrol krizi ile başlayan ilişkiler nedeniyle, yarım yüzyıldan fazla bir süredir uygulanan iç pazara dönük ithal ikameci iktisat politikalarının tıkanması sonucunda, ihracata yönelik sanayileşme modeline geçebilmek için, bir yandan üretimin artırılması, diğer taraftan tarımsal destek fiyatları düşük tutulup, ücretler seviyesi düşürülerek, daraltılan iç talepten elde edilecek kaynaklar ile üretim artışının ihracata kaydırılması düşünülmüştür. Bu amaca yönelik olarak, tarımsal desteklerin hem içerik hem de kapsam olarak daraltılmasının çok yönlü olumsuz sonuçları olmuş; ürün deseni farklılaşırken, genel olarak tarımın kendine yeterlilik durumu ciddi boyutlarda zayıflatılmış; vergi iadeleri, bağışıklıkları ve teşvikler ile ihracata dayalı bir politika oluşturulmaya çalışılmıştır (Günaydın, 2002, 2003; Oyan, 2004; Oral, 2006).

1980 sonrası gerçekleştirilen değişikliklerin en temel özelliklerinden biri, kamusal desteklemenin oluşturduğu maliyet yükü bahane edilerek mevcut tarımsal ürün deseninin iyileştirilmesine yönelmeden, geleneksel tarım ürünlerini dış piyasaların hegemonya alanına sokarak ve yeni ürünleri empoze ederek, tarımsal üretim bir yandan emek yoğun ürünlerden sermaye yoğun ürünlere doğru bir kayış ile, diğer yandan da tarımsal üretimin genelini iç ve dış sermaye gruplarının kontrolüne bırakarak, devletin kamusal denetimi ortadan kaldırılarak ve dış ticaretin serbestleştirilmesi ile tarım-gıda ilişkileri uluslararası sermaye ortaklıklarının hegemonyası altına sokulmuştur (Kendir, 2003; Oral, 2006).

Buna paralel olarak, girdi sübvansiyonları kaldırılarak ve kredi miktarları azaltılarak ve faiz oranları artırılarak emeğin getirisi düşürülüp, köylülüğün artı değerine, sanayi ve ticaret sermayesinin daha fazla el koymasının zemini hazırlamıştır. Küçük meta üreticisi (KMÜ'cisi), bir yandan, üretime dönük yatırımlarını kısarak ve emeğini yoğunlaştırarak ve emek süresini uzatarak, geçimlik üretimini artırarak, yaşam kalitesini ve refahını düşürerek, yani emeğini değersizleştirerek bu sürece karşı çıkmaya ve bu gelişmelere direnmeye çalışmıştır.¹⁴

14 Türkiye analizleri bu süreçte yapısal dönüşümlerin analizine odaklanırken küçük meta üreticilerinin süreç içerisindeki değişen konumlarının ve sürece direnişinin somut analizini oldukça yetersiz yapmıştır. Farklı bir ele alış olarak bakınız: Aydın (2001).

Bu dönemde, sabit sermaye yatırımlarında gözlenen gerileme kendini, makineleşme düzeyindeki yavaşlama ve ilaç ve tarımsal ilaç kullanımındaki gerileme ile göstermiş; üretim hacmini azaltıcı bu duruma bir tepki olarak sınırlarına çok önce ulaşılmış olan toprak kullanımı, ancak nadasa ayrılan toprakların daha sık kullanılması ile telafi edilmeye çalışılmıştır. Ancak bu durum toprak verimliliğinin düşmesine neden olarak üretim ölçeğini olumsuz etkilemiştir (Oral, 2006).

Kamusal desteklemenin ortadan kalktığı, KMÜ'nin ciddi boyutlarda mülksüzleşme baskısı altına girdiği bu durumda, tarıma yönelik yatırımların gerçekleşmeyeceği açıktır. Bu durumda, ulusal ve uluslararası sermaye grupları, tarım-gıda bütünlüğü içerisinde, tarımsal ilişkileri büyük ölçüde ucuz emek kullanımını temelinde, küresel ticaret ilişkilerinin kontrolü ve hegemonyası altında farklılaştırmaya yönelerek, mevcut 'geri' tarımsal ilişkileri koruyup, yeniden üretmek mevcut eşitsizlikleri daha da derinleştirip güçlendiren bir yapının oluşmasına zemin hazırlamıştır.

Bu yapı, emek gücünü metalaştırmadan, sabit sermaye yatırımlarını artırmadan, büyük ölçüde, üretim gücünü, çok yönlü meta ilişkileri içine sokarak oluşturulmaya çalışılmıştır. Bunun mülksüzleşme eğilimleri ile birleştiği koşullarda, tarımda gizli ve açık işsizlik artmış; tarımsal katma değer düşmüş ve tarımın gayri-safi milli hasıla içindeki payı azalmıştır. Buna paralel olarak, bir yandan tarım ürünleri ithalatı artmış; diğer taraftan ihraç edilen ürünlerde ciddi sorunlarla karşı karşıya kalınmıştır (Günaydın, 2002, 2003).

Bu ilişkiler toprak mülkiyeti yapısında hem küçük hem de büyük işletmelerde, hem sayısal hem de büyüklük açısından görece artışa neden olmuş (Oral, 2006); mülk topraklarda bir yandan yığılma, diğer tarafta da parçalanma ve mülksüzleşme eğilimleri güçlenmiş; orta köylülük marjinalleşirken, küçük köylülük daha güçlü mülksüzleşme eğilimleri içine girmiş; zengin köylüler toprak üzerindeki mülkiyet ve kullanım imkânlarını genişletme olanağı bulmuşlardır.

Sanayileşmesini tamamlamamış, rekabet gücü sınırlı, asgari temel yatırımları yapmayan, emperyalizme bağımlı ve kamusal destekten mahrum bir biçimde dünya ekonomisiyle rekabetin içine itilen bu yapı, büyük ölçüde mali piyasaların ve dış ticaretin serbestleştirilme politikaları aracılığı ile gerçekleştirilmiş; oluşan kamu açıkları, uluslararası sermaye girişleriyle karşılanarak, dışa bağımlılık ciddi boyutlarda artmış (Oral, 2006); daralan ihracat olanakları ve artan ithalat, reel ekonomiyi 1994'te tekrar kriz ortamına sokmuştur. Kriz bahane edilerek ücretler ve tarımsal destekler düşürülmüş; kamu kesimi açıklarının azaltılması ve devletin ekonomik rolünün köklü biçimde daraltılması sonucu tarım dünya piyasalarının eğilimlerine daha fazla bağımlı hale getirilmiştir (Yıldızoğlu, 1996; Boratav, 2004; Oral, 2006).

Yürütülen tarımsal destekleme politikaları kapsamında, destekleme fiyatlarının dünya fiyatlarının üstünde olduğu; üretim fazlası ve stok maliyetlerine neden olduğu bahane edilerek tarımsal destekleme kapsamında fiyat desteği yerine doğrudan ödeme yapma ve kredi kolaylıkları sağlama gibi konulara ağırlık verilerek, destekleme alımlarının kapsamı daraltılmış; bazı ürünler kapsamdan tamamen çıkartılmış; tarımsal girdilerle ilgili sübvansiyonlara sınırlama getirilmiş; girdi fiyatları serbest bırakılmış; arz fazlası olan ürünlerde ekim alanları sınırlandırılarak tarımsal üretim yapısı güçsüzleştirilmiştir (Günaydın, 2002, 2003; Oral, 2006).

1980 sonrası, kamusal kaynaklara dayalı tarımsal destek politikalarının, belli aralıklarla ve tedrici bir şekilde terk edilmesi sonucunda, köylülüğün mülksüzleşme eğilimleri güçlenmiştir. Ancak, kırdaki küçük meta üretiminin varlığını korumasında temel bir unsur olan metalaşmamış kırsal aile emeğinin hala önemini koruyarak olması, KMÜ'nin küçülerek de olsa, metalaşmamış kırsal aile-hane emeğine dayalı yapısını sürdürmesine neden olmuştur. 1980 sonrası uygulanan politikalar bir yandan çözücü, diğer taraftan da metalaşmamış kırsal emeği 'işlevsel' kılan geri ilişkiler temelinde varlığını devam ettirmiştir.

1980 öncesi toplumsal düzeyde ev içi emeği, küçük meta üretimi ve enformel sektör temelinde varlığını devam ettiren ilişkileri çözmeyen ve onların yeniden üretimine olanak veren bir sınıfsal konum, hem kapitalist ilişkilerin gelişmesinin önünde bir engel, hem de geri kapitalist ilişkilerin varlığını sürdürmesine bir zemin sağlamıştır. Bu durum, emekçi kategoriler ile ücretli emek arasındaki sınıfsal ittifak ve çıkar ilişkilerinin ortaya çıkmasını engellenerek, emek odaklı bir siyasal karşı duruşun zeminini zayıflatmıştır. Aynı zamanda, hem kent ilişkileri içerisinde, hem de kır ile kent arasında siyasette oluşabilecek birliktelikleri engellenmiştir. Bunun, sınıfsal açıdan önemli bir siyasal / sınıfsal mücadele zemini olduğu varsayımı 1980 sonrası yapının özelliklerinin analizi ve değerlendirmesi açısından yeterince sorunsallaştırılmayan kuramsal öneme sahip bir nokta olduğu düşünülmektedir.

Kamusal desteğin terk edilmesine ek olarak, 1980 sonrası sermaye, hem ulusal hem de küresel temelde Türkiye tarımsal ilişkilerine, 1980 öncesi ilişkilerden farklı bir biçimde, dolaylı ve dolaysız yollarla girerek, tarımsal ilişkiler üzerindeki hegemonyasını güçlendirmiştir.

Sermaye, sözleşmeli çiftçilik uygulamalarını güçlendirerek (Güler, 2005; Başaran, 2008); tarımsal üretim sürecini niteliksel olarak farklılaştıran melez tohumların kullanımını zorlayarak; tarımsal üretimde kullanılacak girdileri (özellikle tarımsal gübre ve ilaçları) belirleyerek; tarımsal ve gıda ürünlerine dayalı zincirleri özellikle ürünlerin kalite ve güvenliğini denetim altına alarak; tarım

üzerindeki hegemonyasını hem nicel hem de nitel olarak artırmış ve güçlendirmiştir. Ancak, tarıma bu yollarla giren sermaye ile KMÜ arasındaki ilişkinin analizinde, hala metalaşmamış kırsal emeğin oynadığı merkezi rol ve yarattığı sonuçlar, yapılan analiz ve değerlendirmelere yeterince dahil edilmemiştir.

Bu ilişkiler demeti içerisinde önemli noktalardan biri de, sermayenin, tarımsal üretimi dolaysız bir biçimde örgütlememesine (kapitalist çiftçilik) rağmen, üretim sürecini niteliksel ve niceliksel olarak kontrol altına almış olmasıdır.¹⁵

Sermayenin tohum odaklı tarıma nüfuzu, sadece üretim sürecini değil, aynı zamanda, tarımsal ürünlerin kalite ve güvenliği üzerinde kurduğu denetleme yolu ile dolaşım alanını da güçlü bir şekilde kontrol altına alabilmesine olanak vermektedir.¹⁶

Türkiye tarımının, özellikle uluslararası pazarlarda rekabet edebilmek için, sermayenin kontrolünü artırdığı bu yapının dışına çıkabilmesi pek olanaklı görünmemektedir. İç pazara yönelik üretim yapan KMÜ'nin, yerel ve ulusal pazarlarda bu kontrolün dışında bir dereceye kadar kalabilmesi düşünülse de, kısa zamanda bu alanın / pazarların da kontrol edileceği öngörülmelidir.

Her şeyden önce, 1980 sonrası uygulanan liberalleşme politikalarının, sadece üretime yönelik bir uygulama olmadığı, toplumun genelini kapsadığı ve özel olarak da kırsal ilişkiler üzerinde çok ciddi sonuçlar doğurduğu öngörülmelidir.

Liberalleşme politikaları, zaten süregelmekte olan yerel, ulusal ve uluslararası kapitalist meta ilişkilerine yönelik mevcut durumu koruyucu, destekleyici ve düzenleyici engelleri kaldırılarak, süregelen sınıfsal eşitsizliklerin çok daha güçlü bir şekilde artmasına neden olmuştur. Ancak bu değişim, tarımda kapitalist ilişkilerin güçlenmesi sonucunu doğurmaktan ziyade, tarımsal faaliyetlerin tarımda varlığını devam ettiren geri ilişkilerin daha da eşitsiz bir konumda sürmesine neden olmuştur.

Başka bir deyişle, tarıma yönelik 1980 sonrası yapılan tüm müdahalelerin özünde, tarımsal kaynakların kullanımını ve mevcut tarımsal üretim ilişkilerini

---

15 1980 sonrası sermayenin üretim süreci üzerindeki kontrolünü artırması küçük meta üreticilerinin toprak mülkiyetini korumasına rağmen proleter olarak kavramsallaştırılması gerektiği yönündeki tartışmaları uluslararası literatürde yeniden (daha güçlü bir şekilde) gündeme getirmiştir. Bu doğrultuda analizler için bakınız: Araghi (2000); Lewontin (2000).

16 Tohumda yaşanan yeni gelişmelerin sınıf mücadelesi doğrultusunda bir analizi için bakınız Lewidow (2003). Üretim sürecinde sermaye lehine önemli değişiklikler getiren biyoteknoloji uygulamalarının kapsamlı bir dökümü için bakınız: Middendorf vd. (2000). Tohumda tekelleşme ve tarıma etkileri üzerine Türkiye odaklı analiz için bakınız: Özkaya (2008).

'iyileştirilmeden', düşük emek getirisine dayalı kırsal emeğin düşük refah düzeyinde yeniden üretimini güçlendiren emek ilişkilerini / yapısını, emek gücünü 'değersizleştirerek' gerçekleştiriyor olmasıdır. Bu durumu bir yandan, ulusal ve uluslararası sermayenin ayrı ayrı veya ortaklıkları temelinde, dolaylı ve dolaysız yoldan ve farklı biçimlerde tarıma girmesiyle, diğer taraftan da tarım ile sanayi ilişkilerini ve tarımsal ürünlerle gıda ürünleri arasındaki meta ilişkilerini birleştirerek, genel düzeyde, üretim, dolaşım ve tüketim ilişkileri üzerindeki egemenliğini güçlendirmiştir.

Tarımsal ürünlerin sanayi üretimi ile iç içe geçen ve bütünleşen yapısı, ulusal ve uluslararası düzlemde üretim, dolaşım ve tüketim kapsamında sermayenin kendi içerisindeki ilişki ve yapılanmada, özellikle, sanayi sermayesi ile ticaret sermayesinin içine girdiği yeni ilişkiler üzerinde çok ciddi boyutta durulması gerekmektedir. En basit şekliyle, sanayi ve ticaret sermayesinin her ikisinin kendi alanlarının dışına taşarak, birbirlerinin sorumluluk alanlarında faaliyet gösterebilme olanağını bulmaları, sermayenin bu değişen yapı içerisinde oynadığı rolü anlamak açısından önemlidir.

Liberalleşme politikaları ile ekonomik ilişkilerin serbestleşmesi, pazar ilişkilerinin önündeki engellerin kaldırılarak güçlendirilmesi ile sınırlı kalmamış; kapitalist meta üretim ilişkilerinde, özellikle üretim yapısını ve dolayısı ile üretim sürecini, mülkiyet ilişkilerini, nitel bir içerikte değişmesine yol açan ilişkileri ortaya çıkartmıştır. En basit biçimi ile, hem tarımda hem de sanayide, büyük ölçüde teknoloji temelli oluşturulan üretim girdilerinin çok büyük miktarlarda üretime dahil edilme imkanları, meta üretiminin neredeyse 'sınırsız' bir biçimde çeşitlenmesine neden olarak, dolaşım ve tüketim ilişkilerinde, sermayenin iktidar alanını çeşitlendirip güçlendirerek (özellikle mülkiyet hakları, güvenlik ve kalite, vb.¹⁷) kapitalizmin 'gerçekleşme' sorunu olarak görebileceğimiz iç çelişkilerinin belirli dönemlere özgü ve geçici olarak giderilmesine yönelik önemli bir zemin ve güç alanı yarattığını söylemek mümkündür. Bu çerçevede, yaşamakta olduğumuz kapitalist küresel finans krizinin de, yukarıda konu edilen üretim, dolaşım ve tüketim ilişkileri kapsamında ele alınması gerektiğini vurgulayabiliriz.

Üretimde, girdilerin hem çeşitlenmesi, hem de ikame edilme (daha önce nihai tüketilen malların üretim girdisi olarak kullanılması ve doğal girdilerin kimyasallarla değiştirilmesi) imkanı, dolaşımında, mekan ve zaman boyutunun önemli ölçüde ortadan kalkması (Middendorf vd., 2000); kültür, sanat, edebiyat, mimari vb. (sanal gelişmeler de dahil olmak üzere iletişim ve bilişim) alanlarından

17 Gıda güvenliği ve gıda kalitesi temelinde konulan standartların sermayenin egemenliğinin artmasına dönük bir tahlili için bakınız Bain vd. (2005). Türkiye'de Nestle ve Unilever örneklerinde fikri mülkiyet haklarının etkilerinin analizi için bakınız: Yenal (1999, 2001).

beslenen tüketim ve yeniden üretim kapsamında, pazar ilişkilerini farklılaştırmış, çeşitlendirmiş ve genişletmiştir.¹⁸

Tarıma yönelik kamusal desteğin kaldırılmasının yarattığı olumsuz etkileri giderecek teknoloji, ölçek, verimlilik, mülkiyet ilişkileri temelinde yapısal iyileştirmeyi sağlayacak yapısal değişiklikler oluşturulmamış; devletin tarımsal üretimi geliştirici yatırımları yapmaması ve KMÜ'lerinin de yapacak gücünün olmaması, süregelen geri tarımsal ilişkilerin devam etmesine ve bu temel üzerinde sermaye ilişkilerinin güçlenmesine neden olmuştur. Bu yapı, aynı zamanda, KMÜ'nin daralan ekonomik gücü ve düşen refah düzeyi sonucunda mülksüzleşme eğilimini artırmıştır.

III. Sonuç Yerine: Küresel Sermayenin Geriliği ve Krizin Sürekliliği

Genel olarak toplumsal formasyon düzeyinde ve özel olarak tarımsal ilişkilerin analizinde, ulus ötesi ve/veya küreselleşme kavramlaştırmasının, bazı açılardan sınırlılığı söz konusudur. Bu sınırlılık en geniş ifadesini kapitalizme özgü çelişkilerin ve özelliklerin içsel (çözülemez) bir şekilde ele alınmasından ziyade 'evrimci' bir anlayış temelinde kavramsallaştırılmasında bulur (Savran, 1996).¹⁹ Küreselleşme temelli tartışmalarda sermayenin küresel karakteri ile çok-uluslu devlet sistemi arasındaki çelişkili ilişkinin (Callinicas, 2001; Clarke, 2001) kendisine odaklanmaktansa ilişkinin tek yanlı bir analize dayandırılması temel eleştiri noktalarındandır.²⁰ 1990'larda küreselleşme tartışmaları ile iç içe gelişen tarım ve gıda sosyolojisi ile bu literatür içerisinde Düzenleme Okulu'nun kullandığı kavramlardan da beslenerek geliştirilen 'gıda rejimi' kavramı, bu doğrultuda eleştirilmelidir.²¹ Bu tür bir kavramsal çerçeveden ziyade, uluslararası ilişkilerin emperyalist ve sömürgeci özelliklerine ağırlık veren bir çözümlemenin tarım ve gıda ilişkilerinin analizinde daha yararlı olacağı söylenebilir.

18 Postmodernite tartışmalarının ve 'bu yöndeki' olguların bu çerçevede kapsamlı bir değerlendirmesi için bakınız: Harvey (1999).

19 Tarım ve gıda sosyolojisinde bu kavramların ele alınış biçiminin eleştirisi için bakınız: Buke (2008).

20 Bu kapsamda, tarım ve gıda sosyolojisi içerisinde Marksist devlet kuramına yöneltilen eleştirilerin hem yetersiz olduğu hem de tarım tartışmaları ile ilişkisinin kapsamlı bir bütünlük içerisinde tartışılmaması önemli bir eksiklik olarak düşünülebilir.

21 Gıda rejimi kavramı ile Düzenleme Okulu arasındaki bağ esas olarak yaygın ve yoğun birikim rejimi ayrımında yatmaktadır. Bu ayrım temelinde kapitalist sistemin tarihi içerisinde yaygın gıda rejimi (1870-1914) ve yoğun gıda rejimi (1940-1973) olmak üzere iki gıda rejimi kavramsallaştırması yapılmaktadır. Başlı başına bir makale konusu olan bu kavram temelinde analizler için bakınız: Friedmann ve McMichael (1989); Friedmann (2004); McMichael (2004). Gıda rejimi kavramının emperyalizm kavramı temelinde yeniden bir değerlendirme çabası için bakınız Araghi (2006) ve Buke (2008).

Küreselleşme tartışmalarında, kapitalizmin birikim krizini, neo-liberalizm temelinde burjuvazinin bir tepkisi olarak ele almak mümkündür; ancak, bunun ulus ötesileşme kapsamına genişletilen ve bir anlamda küresel boyutta izlenen değişimlere 'kalitatif'²² bir özellik vererek, emperyalizm ve sömürgecilik temelinde süregelen analizlere kuramsal düzeyde farklı bir içerik vermenin önemli sakıncaları olduğu söylenebilir.²³ Küresel düzlemde oluşan ilişkilerin, 1980 sonrası gıda ve tarım bütünlüğü içerisinde ele alınması tutarlı bir yaklaşım olmakla birlikte, bunun önemli sınırlılıkları içinde barındırdığına dikkat edilmelidir.

Bu değerlendirme kapsamında, az gelişmiş ülkelerde süregelen küçük meta üretimi, enformel sektör ve ev-içi kadın emeğinin metalaşmama durumunu, ikincil plana iten, yani az gelişmişlik ile değersizleştirme tartışmalarını, dolayısıyla ucuz-emeğe dayalı kapitalist ilişkileri neredeyse veri kabul eden betimsel bir tüketim, dağıtım ve yeniden üretim bütünlüğünü temel almanın, küreselleşmeyi kavramsallaştırmak açısından önemli sınırlılıklar yaratacağı düşünülmelidir.

Benzer bir şekilde, yerel, ulusal, çok uluslu, uluslararası düzeydeki toplumsal ilişkilerin süregelen önemini ikinci plana itmek; bununla ilişkili olarak, yerelden küresel düzleme kadar emek formlarının örgütlenme biçimlerini dışlayan, sınıfsal ilişkileri (sınıf mücadelesini) marjinalleştiren ve/veya bunları sadece kendi bütünlükleri içine hapseden bir anlayışın önemli sakıncalar doğurma ihtimali yüksektir.

Küresel sermayenin ulusal ekonomilere girişinde, mülksüzleşme eğilimlerine direnen ve varlığını devam ettiren ve/veya bu girişin dışında kalabilen metalaşmamış üretim formlarını analiz dışında bırakan; değersizleştirme ve ucuz emeğe dayalı yapıları analize dahil etmeyerek, hem içinde var oldukları metalaşma süreçlerini dışarıda bırakarak üretim ilişkilerini sorunlaştırmayan, hem de değersizleştirme tartışmalarını dışarıda bırakarak yeniden üretim ilişkilerini analize dahil etmeyerek az gelişmişlik tartışmalarını gündem dışına iten bir yaklaşımın önemli sınırlılıklar doğuracağı düşünülmelidir. Bu çerçevede, küresel kapitalizmin en gelişmiş aşamaları dikkate alınacak olsa bile, kapitalizmin geri formlarını hala içinde barındıran ve yeniden üreten bir yapıyı sürdürdüğü ve Marksizm'in özünde temel olan ekonomi ile siyaset ilişkisini sanki yokmuşçasına ele alan bir birikim analizinin yetersiz kalacağı düşünülmelidir.

22 Kalitatif değişikliklere kuramsal düzlemde, evrimci dönüşümler içinde bütünleştirici ve benzeştirici analizlerden ziyade, farklılıklar (istisnalar veya soyut ve özgün ayrıntılar veya politik olmayan mikro anlatılar) (Araghi, 2006) olarak kavramsallaştırılmamalı; farklılıklar ve gelişmeler az gelişmişlik temelinde çözümlenmelidir.

23 Firma içi ve firmalar arası, sermayenin kendi içinde ve sermaye ile emek arasındaki ilişkileri temel alan düzenleme modeli tartışmalarının, rekabet / tekelleşme ve sınıf mücadelesi temelinde Marksizm'in özünde zaten sorunsallaştırıldığı düşünülmelidir.

Bir yandan küresel sermaye kuruluşlarıyla, diğer taraftan zaman ve mekan ilişkilerindeki sermayenin olgusal 'görünmezliği' ile küresel kapitalizmin ulus ötesi bir aşamaya değil, hala uluslar arası düzlemde geri kapitalist ilişkileri barındıran bir yapıya karşılık geldiğini söylemek mümkündür. Bu durum, hem gelişmiş ülkelerin sürdürdükleri tarımı destekleme politikalarında, hem de 2000'li yıllarda yaşanan mali krizin neredeyse sadece ulusal kamu kaynakları ile desteklenme girişimlerinde gözlenmektedir. Bununla ilişkili olarak, devlet konusuna ilişkin değişimlerin, sosyal refah devleti kaynak ve yatırımlarının sınırlandırılmasının bir sonucu olarak, emek gücünün siyasal mücadelesinin zayıflatılma çabaları, sermaye ve meta dolaşımındaki gelişmelerle ilişkilendirilerek ele alınmasının yararlı olacağı söylenebilir.

Yeni bir uluslararası işbölümü ve düzenlemenin meta dolaşımının ulusal düzlemde uluslararası düzleme (biçimsel içermeden gerçek içermeye) genişlemesi önemlidir; ancak, bu durum, geri ilişkiler temelinde, devleti değil, sosyal devleti marjinalleştiren ve sınıf mücadelesinin ortamını zayıflatan bir süreç olarak kabul edilebilir. Bu çerçevede, küresel sermayenin oluşturmak istediği hegemonik yapıda, emek gücünün küresel düzlemde serbest dolaşımını sağlayamaması, küresel kapitalizmin önemli bir geriliği ve çelişkisi olarak kabul edilmelidir. Bu durumun ulusal ve küresel düzlemdeki sınıf mücadelesini güçlü bir şekilde etkilediğini söylemek mümkündür.

Küresel sermayenin tarıma girişi sonucunda, tarımsal üretimde genel olarak sermayenin kontrolü, özel olarak ileri teknoloji girdilerinin (özellikle melez tohumların) kullanımı artmakta; ancak, hala emeği değersizleştiren ilişkiler bu gelişmeye rağmen varlıklarını devam ettirmelerinin doğurduğu sancıların sınıf mücadelesine yansıdığını söylemek mümkün görünmektedir.

Genel olarak sermayenin, özel olarak küresel sermayenin, bağımsız olarak ve/veya ulusal sermaye ortaklığı yoluyla, hem gıda sanayi alanına (tarım-gıda bütünlüğü kapsamında), hem de tarımsal üretime girişi, önemli değişimlere neden olmuştur. Gıda üretiminde, özellikle ikame temelinde kimya ve genetik alanındaki teknolojik gelişmelerle, üretim girdileri artırılıp, gıda malları çeşitlendirilerek gıda pazarının genişlemesi sağlanmıştır. Diğer taraftan, melez tohumların kullanılmasında ciddi bir tekel oluşturulmuş; bu tohumlar büyük ölçüde geleneksel tohumların kullanımını ortadan kaldırmış; üretim süreci ciddi boyutta farklılaşmıştır. Ürünlerin 'yeşerme' (olgunlaşma) süreleri değişmiş; kullanılan bu tohumlara özgü ilaç ve gübrelerin kullanımı, ürünlerin hazırlık ve bakım aşamalarına yönelik yöntemlerin kullanımı bir zorunluluk haline gelmiştir. Değişen bu ilişkiler, üretim sürecini niceliksel ve niteliksel olarak farklılaştırmakla kalmamış, üretim süreci güçlü bir şekilde

sermayenin kontrol alanına girmiştir. Bu denetim ve kontrol, özellikle sözleşmeli çiftçilikte daha yoğun bir biçimde gerçekleşme imkânı bulmuştur.

Sermayenin tarıma girişi ve tarımsal üretimin hem örgütlenmesi hem de kontrolü üretim süreci ile sınırlı kalmamış; tarım-gıda bütünlüğü kapsamında, tarımsal ürünlerin kalite ve güvenliği, oluşturulan denetim kurumları ile tekelleştirilmiş; gelişen iletişim ve bilişim teknolojileri aracılığı ile tüketici talepleri kültürel açılımlarla, sanal boyutları bile kontrol altına alan sermaye, egemenliğini ciddi boyutlarda artırmıştır.

Bu oluşum içerisinde, sanayi sermayesi ile ticaret sermayesi arasındaki ilişkilerde, üretim, dolaşım ve tüketim alanlarının bütünlüğünün artması nedeniyle, iç içe geçişi²⁴ artırarak, farklılaşan sermaye içi çelişkilerin analizini gerekli kılmıştır.

Tüm bu değişiklikler, ulusal ve uluslararası küresel düzlemde gerçekleşmesine, ulusal ve uluslararası düzlemde özellikle ticaret ve sanayi sermayesi arasında, tarım ve sanayi üretimi arasında, tarım ve gıda ürünleri arasında, sermaye ile KMÜ'yi arasında, üretim girdileri ve meta üretiminde, tarımsal üretim sürecinde, üretim, dolaşım, pazarlama, tüketim ilişkilerinde, kamusal destek konusunda, vb. alanlarda nicel ve nitel farklılaşmalara neden olarak, sermayenin sömürü, birikim vb. ilişkilerinin analizini farklılaştırmıştır.

Ancak, bu durum, kapitalizmin farklı düzeylerdeki gerçekleşme ve kendine yeniden üretim biçiminin genel olarak ve gelişmekte olan ülkeler ile kurduğu ilişkiler açısından, hem tarımsal yapının geneli, hem de KMÜ'cileri açısından içte ve dışta bağımlılık ilişkilerini artırmış; kırsal ilişkilerin kalitatif yapısını değiştirecek bir yatırım yapısının oluşturulmaması, oluşturulan ilişkilerin büyük ölçüde küresel düzlemdeki eşit olmayan değişim ilişkilerine bağımlı bir yapıda gerçekleşmesi, tarımsal üretim yapısını, hem kendine yeterlilik açısından hem de bilgi, teknoloji, araştırma ve geliştirme, örgütlenme, toprak ve emek verimliliği, vb. ilişkiler açısından kalitatif bir değişime neden olmamıştır.

Sermayenin egemenliğinin ve mülksüzleşme eğilimlerin arttığı bu yapıda, kırsal emek gücünün yarattığı değere el koyma imkânları genişlemiştir. Burada önemli olan nokta, bu oluşumların, kapitalizmin gelişmiş ülke yapıları da dahil olmak üzere, varlığını devam ettirdiği ilişkilerin geri özellikleri temelinde ve bu ilişkileri kullanarak gerçekleşiyor olmasıdır. Tarımsal ilişkiler üzerinde kurulan egemenlik ve sömürü ilişkileri 1980 öncesi ve sonrası ilişkiler açısından ortak ve benzer bir yapıya sahip olma özelliğini koruması, bu çalışmanın vurgulamak istediği en temel somut ve kuramsal özelliktir.

²⁴ Ticaret sermayesinin sanayi sermayesi rolünü üstlenmesi!

1980 öncesi var olan, emperyalist ve sömürgeci yapının uluslararası sermaye ilişkilerine dayalı sömürü, birikim, vb. yapısının devam ettiği; bu temelde, 1980 sonrası yapının farklı bir yapıya, örneğin, ne Düzenleme Okulu'nun önerdiği, ne de farklı yaklaşımların ulus-ötesileşme, ulus-aşırılışma biçimlerinde bir değişime neden olduğu ve ne de küresel sermayenin var oluş biçimini değiştirdiği tezinin geçerliliği hakkında bu çalışmanın ciddi tereddütleri vardır.

Bu çerçevede, devletin küresel yapı içerisinde ulusal ve uluslararası temelde varlığında ve bu yapı içerisinde oynadığı rolde önemli değişikliklerin olmasına rağmen, devlet-sermaye ilişkisinin sermayenin var oluş koşullarını kalitatif bir içerikte değiştirdiğini söylemenin pek geçerli olmadığı söylenebilir.

Bu kapsamda, emek gücünün, metalaşmış ve/veya metalaşmamış biçimlerinin var oluş koşullarının ciddi boyutlarda aşınmış olduğu; siyasal mücadele alanında çok ciddi gerilemeleri yaşamak durumunda kaldığı bir ortamda, siyasal / sınıf mücadelesi koşullarının radikal bir biçimde değişmediğini ve sermayenin içine girdiği krizleri aşma çabası, sınıfsal mücadele zemininin emek gücünün aleyhine seyrediyor olsa da zayıfladığını söylemek pek de geçerli bir değerlendirme değildir. Güçlü çelişkilere dayalı kapitalist yapının temel mekanizmalarının geçerliliğini koruduğu, bu yapının var oluşunu her geçen gün daha geri ilişkileri içselleştirerek ancak devam ettirebildiği; bu durumun da hem sınıf çelişkilerini artırdığını, hem de emek gücünün siyasal mücadele potansiyelini güçlendirdiğini söylemek mümkün görünmektedir.

Kaynaklar

- Araghi, Farshad (2000), "The Great Global Enclosure of Our Times: Peasant and the Agrarian Question at the End of the Twentieth Century", Fred Magdoff vd. (der.) *Hungry For Profit: The Agribusiness Threat to Farmers, Food and the Environment*, New York: Monthly Review Press, 145-160.
- Araghi, Farshad (2003), "Food Regimes and the Production of Value: Some Methodological Issues", *Journal of Peasant Studies*, 30(2), 41-70.
- Araghi, Farshad (2006), "The 'Global Working Day' and the 'Global Worker': Globalization and the Politics of Food", Amerikan Sosyoloji Derneğinin 101. Yıllık Buluşması'na sunulmuş tebliğ, 11-14 Ağustos, Montreal, Kanada.
- Aydın Zülkûf (1986a), "Kapitalizm, Tarım Sorunu ve Azgelişmiş Ülkeler (I)", 11. Tez, 3, 126-156.
- Aydın Zülkûf (1986b), "Kapitalizm, Tarım Sorunu ve Azgelişmiş Ülkeler (II)", 11. Tez, 4, 171-216.
- Aydın, Zülkûf (2001), "Yapısal Uyum Politikaları ve Kırsal Alanda Beka Stratejilerinin Özelleştirilmesi: Söke'nin Tuzburgazı ve Sivrihisar'ın Kırık Köyleri Örneği", *Toplum ve Bilim*, 88, 11-31.

- Bain, Carmen; Deaton, James B. ve Lawrence, Busch (2005), "Reshaping the agri-food system: the role of standards, standard makers and third-party certifiers", Higgins Vaughan ve Lawrence Geoffrey (der.) *Agricultural Governance: Globalization and the New Politics of Regulation*, Routledge: Londra ve New York, 71-83.
- Başaran, Kaan Evren (2008), *Petty Agricultural Production and Contract Farming: A Case in Turkey*, ODTÜ Sosyoloji Bölümü Yüksek Lisans Tezi.
- Bernstein, Henry (1986), "Capitalism and Petty Commodity Production", *Social Analysis*, 20.
- Bernstein Henry ve Byres (2001), "From Peasant Studies to Agrarian Change", *Journal of Agrarian Change*, 1(1), 1-56.
- Bonanno, Alessandro (1989), "Introduction", Alessandro Bonanno (der.) *Sociology of Agriculture: Technology, Labour, Development and Social Classes in an International Perspective*, Concept Publishing Company, vii-xvii.
- Bonanno, Alessandro (1991), "The Globalization of the Agricultural and Food Sector and Theories of the State", *International Journal of Sociology of Agriculture and Food*, 1, 15-30.
- Bonanno, Alessandro (2004), "Globalization, Transnational Corporations, the State and Democracy", *International Journal of Sociology of Agriculture and Food*, 12, 37-48.
- Bonanno, Alessandro; vd. (1994a), *From Columbus to ConAgra: The Globalization of Agriculture and Food*, University Press of Kansas, USA.
- Bonanno, Alessandro vd. (1994b), "Global Post-Fordism and the Concepts of State", *International Journal of Sociology of Agriculture and Food*, 4, 11-29.
- Boratav, Korkut (1980), *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm*, Ankara: A.Ü. SBF Yayınları.
- Boratav, Korkut (2004), *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002*, Ankara: İmge Kitabevi.
- Buttel, Frederick H. (2001), "Some Reflections on Late Twentieth Century Agrarian Political Economy", *Cadernos de Ciência & Technology*, 18(2), 11-36.
- Buttel, Frederick H. ve David Goodman (1989), "Class, State, Technology and International Food Regimes: An Introduction to recent trends in the sociology and political economy of agriculture", *Sociologia Ruralis*, XXIX (supp. 2), 86-92.
- Büke, Atakan (2008), *Globalization, Transnationalization and Imperialism: Evaluation of Sociology of Agriculture and Food in the Case of Turkey*, ODTÜ Sosyoloji Bölümü Yüksek Lisans Tezi.
- Callinicos, Alex (2001), "Periodizing Capitalism and Analyzing Imperialism: Classical Marxism and Capitalist Evolution", R. Albritton (der.) *Phases of Capitalist Development: Booms, Crises and Globalizations*, Palgrave, 76-92.
- Clarke, Simon (2001), "Class Struggle and the Global Over Accumulation of Capital", R. Albritton vd. (der.) *Phases of Capitalist Development: Booms, Crises and Globalizations*, Palgrave, 76-92.
- Ecevit, Mehmet C. (1999), *Kırsal Türkiye'nin Değişim Dinamikleri: Gökçeada Köyü Monografisi*, Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Ecevit, Mehmet C. (2006), "Ulusötesileşme ve Küçük Köylülüğün Yaşam ve Direnme Koşulları", Ceyhan Gürkan vd. (der.) *Küreselleşmeye Güney'den Tepkiler*, Ankara: Dipnot Yayınları, 341-348.
- Emre, Emel. 2003, "Yeniden Yapılanma Sürecinde Türkiye'de Tarım: Söylem ve Gerçek" *Özgür Üniversite Forumu*, Nisan-Haziran, Sayı: 22, sf. 155-171.
- Erdost, Muzaffer (1984), *Kapitalizm ve Tarım*, Ankara: Onur Yayınları.
- Fine, Ben; Heasman, Michael; Wright, Judith (1996), *Consumption in the Age of Affluence: The World of Food*, Routledge: London and New York.
- Friedland, William H. (1991), "The Transnationalization of Agricultural Production: Palimpsest of the Transnational State", *International Journal of Sociology of Agriculture and Food*, 1, 48-58.
- Friedland, William H. (1994), "Globalization, the State and the Labor Process", *International Journal of Sociology of Agriculture and Food*, 4, 30-46.
- Friedmann, Harriet (2004), "From Colonialism to Green Capitalism: Social Movements and Emergence of Food Regimes", XI. Dünya Kır Sosyolojisi Kongresine sunulmuş tebliğ, Trondheim, Temmuz.
- Friedmann, Harriet ve McMichael, Philip (1989), "Agriculture and the State System: The rise and decline of national agricultures, 1870 to the present", *Sociologia Ruralis*, XXIX (2).

- Güler, Birgün Ayman (2005), *Yeni Sağ ve Devletin Değişimi: Yapısal Uyarılama Politikaları 1980-1995*, Ankara: İmge Kitabevi.
- Günaydın, Gökhan (2002), *Küreselleşme ve Türkiye Tarımı*, Ankara: TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası.
- Günaydın, Gökhan, 2003, "'Küreselleşen' Piyasa, Yoksullaşan Köylü", *Özgür Üniversite Forumu*, Nisan-Haziran, Sayı: 22, sf. 128-154.
- Harvey, David (1999), *Post-modernliğin Durumu*, İstanbul: Metis Yayınları.
- IJSAF (1991), "From the Editor/Editorial", *International Journal of Sociology of Agriculture and Food*, 1, 9-10.
- Kendir, Hülya (2003), "Küreselleşen Tarım ve Türkiye'de Tarım Reformu", *Praksis*, 9, 277-300.
- Lewidow, Les (2003), "Technological Change as Class Struggle", Alfredo Saad-Filho (der.) *Anti-Capitalism A Marxist Introduction*, Londra: Pluto Press, 94-105.
- Lewontin, R. C. (2000), "The Maturing of Capitalist Agriculture: Farmer as Proletarian", Magdoff Fred vd. (der.) *Hungry For Profit: The Agribusiness Threat to Farmers, Food, and the Environment*, New York: Monthly Review Press, 93-106.
- Llambi, Luis (1993), "Global Agro-Food Restructuring: The role of Transnational Corporations and Nation-States", *International Journal of Sociology of Agriculture and Food*, 3, 19-39.
- Magdoff, Fred; Foster, John Bellamy; Buttel Frederick H. (2000), "An Overview", Fred Magdoff vd. (der.) *Hungry For Profit: The Agribusiness Threat to Farmers, Food, and the Environment*, New York: Monthly Review Press, 7-21.
- McMichael, Philip (1991), "Food, the State and the World Economy", *International Journal of Sociology of Agriculture and Food*, 1, 71-85.
- McMichael, Philip (2004), "Global Development and the Corporate Food Regime", XI. Dünya Kır Sosyolojisi Kongresine sunulmuş tebliğ, Trondheim, Temmuz.
- Middendorf, Gerad; Skladny Mike; Ransom Elizabeth; Busch Lawrence, (2000), "New Agricultural Biotechnologies: The Struggle for Democratic Choice", Fred Magdoff vd. (der.) *Hungry For Profit: The Agribusiness Threat to Farmers, Food, and the Environment*, New York: Monthly Review Press, 107-124.
- Oral, Necdet (2006), *Türkiye Tarımında Kapitalizm ve Sınıflar*, Ankara: TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası.
- Oyan, Oğuz (2004), "Tarımsal Politikalardan Politikasız Bir Tarıma Doğru", Neşecan Balkan ve Sungur Savran (der.) *Neoliberalizmin Tahribatı 2000'li Yıllarda Türkiye 2*, İstanbul: Metis Yayınları, 44-67.
- Özkaya, Tayfun (2008), "Tohumda Tekelleşme ve Etkileri", www.ekolojistler.org/tohumda-tekelleşme-ve-etkileri-prof.-dr.-tayfun-özkaya.html.
- Savran, Sungur (1996), "Küreselleşme mi, Uluslararasılaşma mı?", *Sınıf Bilinci*, 16 ve 17.
- Seddon, David ve Margulies Ronnie (1982), "The Politics of the Agrarian Question in Turkey: Review of a Debate", *Journal of Peasant Studies*, 11(3).
- Shanin, Theodor (1989), *Agendas of Peasant Studies and the Perception of Parallel Realities*, <http://www.msses.ru/shanin/agenda.html>.
- Türkdoğan, Orhan (2006), *Türkiye'de Köy Sosyolojisi*, İstanbul IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Singelmann, Joachim (1996) "Will Rural Areas Still Matter in the 21st Century? (or) Can Rural Sociology Remain Relevant?" *Rural Sociology* 61(1), 1966, sf.143-158.
- Yenal, Zafer (1999), "Food TNCs, Intellectual Property Investments and Post-Fordist Food Consumption: The Case of Unilever and Nestlé in Turkey", *International Journal of Sociology of Agriculture and Food*, 8, 21-34.
- Yenal, Zafer (2001), "Türkiye'de Tarım ve Gıda Üretiminin Yeniden Yapılanması ve Uluslararasılaşması", *Toplum ve Bilim*, 88, 32-54.
- Yıldızoğlu, Ergin (1996), *Globalleşme ve Kriz*, İstanbul: Alan Yayıncılık.